

Grażyna HOLLY

Bieszczadzki Park Narodowy
Ośrodek Naukowo-Dydaktyczny
Ustrzyki Dolne, Polska
e-mail: gholly@bdpn.pl

ROZMIESZCZENIE ŚWIĄTYŃ CHRZEŚCIJAŃSKICH NA POGRANICZU POLSKO-SŁOWACKO-UKRAIŃSKIM (1850-2011)

LOCATION CHRISTIAN CHURCHES ON THE BORDER OF POLISH-SLOVAK-UKRAINIAN (1850-2011)

Słowa kluczowe: krajobraz sakralny, świątynia, Międzynarodowy Rezerwat Biosfery Karpaty Wschodnie, historia Bieszczadów, architektura sakralna

Key words: *sacred landscape, temples, International Biosphere Reserve East Carpathians, history of Bieszczady, sacral architecture*

Streszczenie

Krajobraz sakralny Bieszczadów w XIX i XX w. charakteryzował się dużą mozaiką wyznaniową oraz przemianami, będącymi odbiciem stosunków międzywyznaniowych i procesów politycznych w poszczególnych okresach dziejowych. Przełomowymi wydarzeniami w dziejach mieszkańców tego terenu była II wojna światowa oraz powojenne akcje wysiedleńcze, o czym świadczy liczba zniszczonych obiektów sakralnych oraz nowa struktura wyznaniowa. Przeanalizowano rozmieszczenie przestrzenne świątyń w nawiązaniu do uwarunkowań społeczno-ekonomicznych oraz do poszczególnych elementów środowiska. Do najważniejszych czynników wpływających na lokalizację świątyń zaliczono formy terenu i bliskość do cieków oraz warunki społeczno-ekonomiczne. Stwierdzono, że skuteczna ochrona zabytkowych świątyń jest możliwa dzięki zachowaniu funkcji religijnej. Podkreślono znaczenie ochrony walorów estetycznych krajobrazu, dziedzictwa religijnego i przyrodniczego w rozwoju turystycznym regionu.

Abstract

The sacred landscape of the Bieszczady Mountains in the nineteenth and twentieth centuries was characterized by a large mosaic of religious and transformations, which are a reflection of interfaith relations and political processes in the different periods of history. Disruptive events in the history of the inhabitants of the study area was a World War II and the postwar displacement actions. The most important factors influencing the location of church buildings included the form of land and socio-economic conditions. It was found that the effective protection of historic temples is made possible by maintaining the function of religion. Stressed the importance of protecting the landscape aesthetic, religious and natural heritage in the development of tourism in the region.

WPROWADZENIE

Katechizm Kościoła Katolickiego podaje, że „w warunkach życia na ziemi Kościół potrzebuje miejsc, w których mogłaby gromadzić się wspólnota wiernych. Są nimi nasze widzialne świątynie, święte miejsca” (Kodeks Prawa Kanonicznego 1983). Miejsce zaś staje się święte „przez poświęcenie lub błogosławieństwo dokonane według przepisów ksiąg liturgicznych i przeznaczają je do kultu Bożego lub grzebania zmarłych” (Kodeks Prawa Kanonicznego, 1983). Świątynia chrześcijańska jest więc miejscem, które przez czynność liturgiczną zostaje wyłączone ze świata świeckiego. Akt wyłączenia tego miejsca jest dokonany przez biskupa diecezjalnego. Początkowo każdą świątynię chrześcijańską, bez względu na wyznanie, w języku starosłowiańskim nazywano cerkwią¹. Z chwilą podziału Kościoła chrześcijańskiego na wschodni (bizantyński) i zachodni (łaciński) – w 1054 r. po wielkiej schizmie wschodniej, zarysowała się odmienność w typie budowli świątyni. Było to związane z wymogami liturgii i odmienną kulturą. Przyjmuje się, że dopiero od XV w. zaczęto coraz częściej nazywać świątynię Kościoła wschodniego cerkwią, *sinagoge ruthenorum*, a tylko wyjątkowo mówiono: *ecclesia, templum ruthenicum* (Dąbkowski, 1923; Pokorzyna, 2001).

W niniejszym artykule przeanalizowano rozmieszczenie świątyni znajdujących się obecnie na terenie przygranicznym polsko-słowacko-ukraińskim, w granicach Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery „Karpaty Wschodnie”. Na obszarze tym stykały się oraz przenikały nawzajem dwie wielkie tradycje religijno-kulturowe – zachodnia (łacińska) i wschodnia (bizantyjsko-ruska), w wyniku czego wykształcił się oryginalny krajobraz sakralny. Każda z grup wyznaniowych pozostawiała po sobie ślad w przestrzeni, w postaci obiektów i miejsc sakralnych – świątyni, cmentarzy, krzyży i kapliczek przydrożnych. Krajobraz sakralny badanego obszaru w XIX i XX w. charakteryzował się koegzystencją chrześcijaństwa wschodniego i zachodniego oraz przemianami, będącymi odbiciem stosunków międzywyznaniowych i procesów politycznych w poszczególnych okresach dziejowych. Przełomowymi wydarzeniami w dziejach mieszkańców tego terenu była II wojna światowa oraz powojenne akcje wysiedleńcze i represje Kościoła katolickiego, o czym świadczy liczba zniszczonych świątyni oraz nowa struktura wyznaniowa.

Głównym celem opracowania jest poznanie prawidłowości przestrzennego rozmieszczenia świątyni w polskiej, słowackiej i ukraińskiej części Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery „Karpaty Wschodnie” w poszczególnych okresach historycznych. Dla realizacji powyższego celu przyjęto cele szczegółowe, jak m.in.: poznanie czynników i uwarunkowań wpływających na rozmieszczenie świątyni w poszczególnych okresach historycznych, ocenę stanu zachowania zabytkowych świątyni i ich znaczenie w rozwoju turystycznym regionu oraz określenie uwarunkowań rozwoju współczesnego krajobrazu sakralnego.

¹ Słowo „cerkiew” (w języku greckim *ekklisia*) oznacza „zebranie”, „zgromadzenie”, gdyż „zwołuje wszystkich ludzi i jednoczy ich ze sobą” – mówił Cyryl Jerozolimski (Philippou, 1964).

Materiał został przygotowany w oparciu o badania terenowe oraz kwerendę archiwalną i biblioteczną. Analizę rozmieszczenia świątyń przeprowadzono z wykorzystaniem map historycznych, przetworzonych przez oprogramowanie firmy ESRI oraz metod statystycznych i graficznych. Praca zrealizowana w ramach realizacji projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki (numer N N306 388939).

CHARAKTERYSTYKA BADANEGO OBSZARU

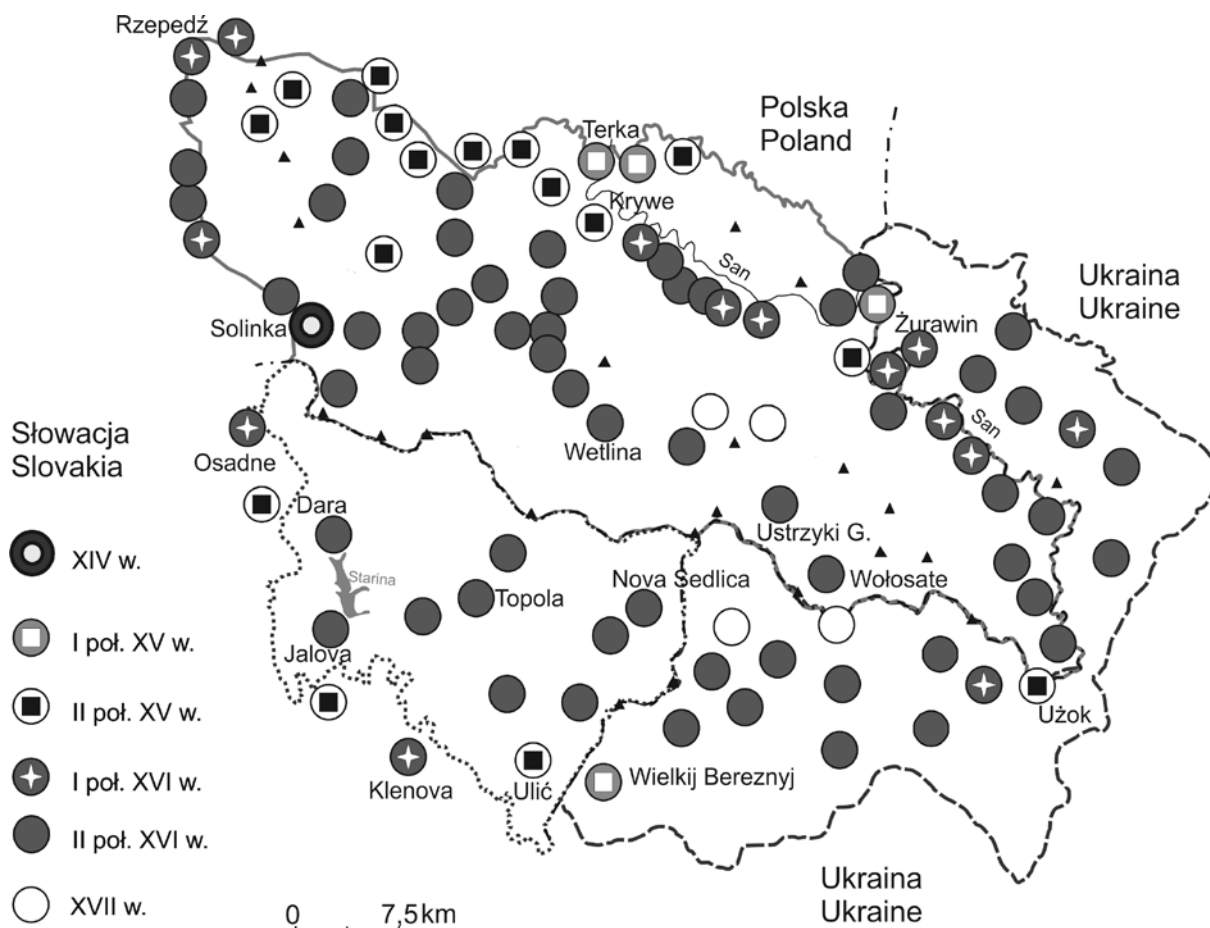
Obszar objęty opracowaniem należy do Zewnętrznych Karpat Wschodnich i położony jest po północnej i południowej stronie Karpat, pomiędzy Przełęczą Łupkowską a Przełęczą Użocką. Charakteryzuje się on wysokimi walorami przyrodniczymi i krajobrazowymi, które chronione są zarówno po polskiej, ukraińskiej i słowackiej stronie, za pomocą różnych form. Teren objęty badaniem wchodzi w skład Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery „Karpaty Wschodnie”. W polskiej części badanego obszaru występują w większości miejscowości historyczne, których mieszkańcy zostali wysiedleni po II wojnie światowej. Obszar ten zamieszkuje ok. 3 400 mieszkańców (Rocznik Statystyczny, 2002), a gęstość zaludnienia wynosi niecałe 4 os/km². Dla porównania w 1921 r. gęstość zaludnienia wynosiła w tym regionie 27,15 os/km² (Statystyka Polski, 1921).

Słowacka część badanego obszaru położona jest w północno-wschodniej części kraju. Obszar ten zamieszkuje ok. 45 000 mieszkańców, a gęstość zaludnienia wynosi ok. 56 osób/km² (Timur i in., 2008).

Po stronie ukraińskiej badaniem objęto dolinę górnego Użu wraz z jego źródłami w granicach Użańskiego Parku Narodowego (północno-zachodnia część Zakarpacia), dolinę górnego Sanu oraz fragment zlewni Dniestru w granicach Nadsiańskiego Regionalnego Parku Krajobrazowego. Obecnie obszar ten zamieszkuje ok. 9 000 osób (Maryskewych, Niewiadomski 2004), a gęstość zaludnienia wynosi 46 osób na km².

Początki wielowyznaniowej i wielokulturowej tradycji badanego obszaru sięgają XIV w., kiedy to rozpoczęło się zasiedlanie tych ziem, z kulminacją przypadającą na przełom XV/XVI w. (ryc. 1).

W najwyższej położonych górskich ostępach na polsko-węgierskim pograniczu rozwinęło się osadnictwo kultury wołosko-ruskiej. Począwszy od XVI w., we wsiach, w których rozwijał się handel, przemysł drzewny oraz naftowy, nastąpił wzrost liczby ludności żydowskiej. Pod wpływem ciągłego kontaktu i mieszania się wielonarodowej społeczności pochodzenia polskiego, ruskiego i wołoskiego, ukształtowały się specyficzne rejony etnograficzne: bojkowski i łemkowski. Badany obszar znalazł się w strefie Bojkowszczyzny, ukształtowanej przez nałożenie się migracji wołoskiej na rolnicze osadnictwo ruskie. Od strony zachodniej widoczne były wpływy Łemkowszczyzny, rejonu, gdzie elementy ruskie i wołoskie zmieszały się z istniejącym wcześniej rolniczym osadnictwem polskim.

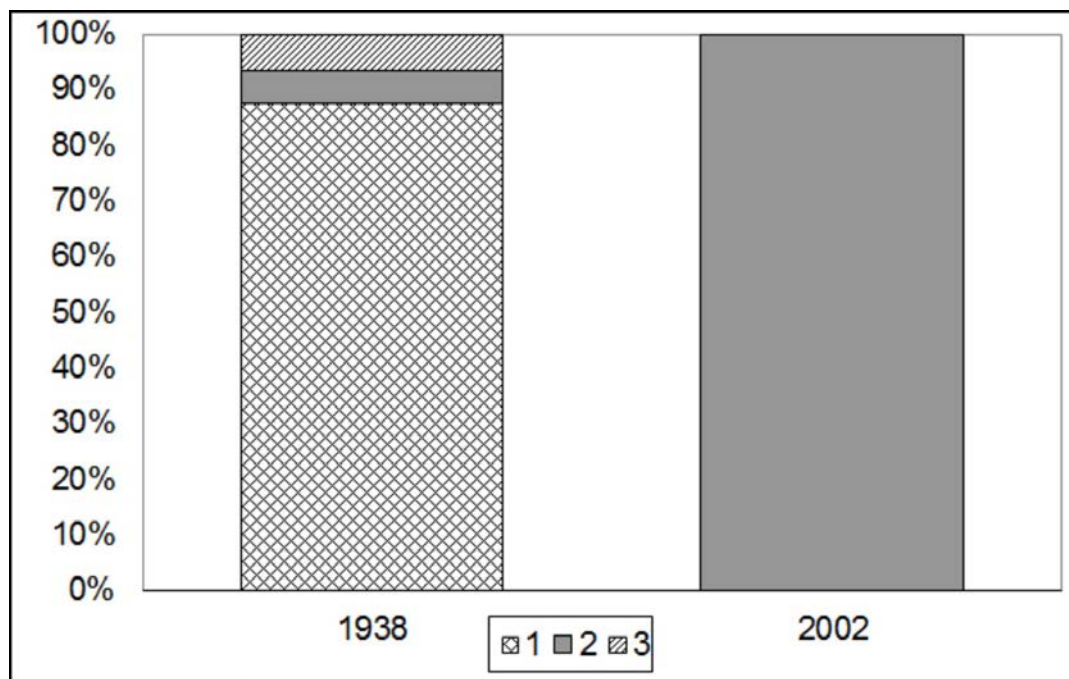
Ryc. 1. Osadnictwo na obszarze MRB „Karpaty Wschodnie”.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Falkowski, Pasznyiński 1935; Fastnacht 1962; Slobodjan 2003; Timur i in., 2008.

Fig. 1. Settlements in the MRB “Eastern Carpathians”.

Source: own elaboration based on: Falkowski, Pasznyiński 1935, Fastnacht 1962; Slobodjan 2003; Timur 2008).

Największe w skutkach zmiany przyniosły wysiedlenia ludności w latach 1946-1947 w polskiej części badanego obszaru, skutkiem czego zanikło dawne pogranicze etniczno-narodowe. W procesie powojennego zasiedlania na obszar ten napłynęła obca ludność pod względem kulturowym i wyznaniowym, co zmieniło radykalnie wcześniejszą strukturę wyznaniową (ryc. 2).

Ryc. 2. Struktura wyznaniowa w polskiej części badanego obszaru w 1938 i 2002 r.:
1 – mojżeszowe, 2 – rzymskokatolickie, 3 – greckokatolickie.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Schematyzm, 1938 i Rocznik Archidiecezji Przemyskiej, 2002).

Fig. 2. Third Religious structure in the Polish part of the study area in 1938 and 2002.:
1 – Moses, 2 – Roman Catholic, 3 – Greek Catholic. Source: own work based on: Schematic, 1938 and Year of the Archdiocese of Przemyśl, 2002).

Także prawa część doliny Sanu należąca obecnie do Ukrainy została wyludniona w czasie II wojny światowej (1944-47). Proces wysiedlania ominął wsie położone we wschodniej części Nadsańskiego Parku Krajobrazowego oraz mieszkańców wsi położonych na Zakarpaciu.

Na terenie północno-wschodniej Słowacji nie doszło do masowych wysiedleń ludności rusińskiej i początkowo byli uznani za mniejszość narodową. Jednakże po wprowadzeniu w 1948 r. komunistycznej dyktatury, uznano ich za Ukraińców, a część z nich zaczęła ulegać z czasem wpływom słowackim. Istotne zmiany nastąpiły w 1987 r., kiedy to zaczęto budowę zbiornika wody pitnej Starina. W tym celu ewakuowano 3500 mieszkańców z 7 wiosek o łącznej powierzchni 131 km² (Timur i in., 2008).

STRUKTURA WYZNANIOWA

Początki kształtowania się dziedzictwa religijnego badanego obszaru sięgają XIV-XVI w., kiedy to w wyniku akcji osadniczej ukształtowała się specyficzna mozaika wyznaniowa. W najwyższej położonych górskich ostępach na polsko-węgierskim pograniczu rozwinęło się osadnictwo kultury wołosko-ruskiej, związane z chrześcijaństwem obrządku wschodniego. Z osadnictwem polskim natomiast, które rozwijało

się w dolinach z uwagi na lepsze warunki dla rolnictwa, związany był obrządek rzymskokatolicki (Sarna, 1902). W ślad za nowo zakładanymi na prawie wołoskim osadami powstawały cerkwie. Założenie parafii wraz z budową cerkwi i cmentarza sprzyjało stabilizacji osadnictwa, co przekładało się na dochody wsi (Pulnarowicz, 1929). Fundatorami cerkwi byli więc początkowo sami właściciele wsi (szlachta), w późniejszym okresie bractwa cerkiewne, duchowni i mieszkańcy wsi (gromada). Wznoszenie cerkwi przez parafian było zazwyczaj podyktowane zapewnieniem sobie łatwego i bliskiego dostępu do świątyni. Cerkiew budowano na ogół w drugim pokoleniu od założenia wsi, kiedy wieś była już ustabilizowana gospodarczo. Najstarsze cerkwie udokumentowane występowały w Dołżycy (1548 r.), Terce i Tworylnem oraz Żurawinie (1526) (Budzyński, 1999) i Ulić (ok. 1550).

Pierwsze w pełni wiarygodne wzmianki o istnieniu prawosławnej eparchii przemyskiej pochodzą z początków XIII w. (Budzyński, 1993), a udokumentowane historycznie jej istnienie rozpoczyna się z chwilą włączenia przez króla Kazimierza Wielkiego Rusi Halicko-Włodzimierskiej do Polski. Od 1371 r. eparchia wchodziła w skład reaktywowanej wówczas metropolii halickiej. Dobrej koegzystencji obrządków sprzyjała polityka władców Polski (Czupryk, 2002). Na mocy podpisanego w 1596 r. aktu Unii Brzeskiej i 1646 r. – Unii Użgorodzkiej, powołany został nowy obrządek – unicki (później zwany grekokatolickim), któremu Kościół katolicki gwarantował utrzymanie poszanowania swoich tradycji, odrębności rytualnych oraz języka narodowego (starocerkiewnego) w liturgii. Do unii Kościoła Wschodniego z Kościołem katolickim eparchia przemyska przystąpiła w 1691 r. Niezależnie funkcjonowała struktura Kościoła katolickiego, z łacińską diecezją przemyską, erygowaną przez papieża Grzegorza XI w 1375 r. (Kumor, 1962). W czasach PRL-u kościół katolicki został objęty represjami, które szczególnie nasiliły się po 1947 r. i doprowadziły do likwidacji wyznania grekokatolickiego, reaktywowanego w latach 90. XX w. Obecnie świątynie występujące na terenie polskiej części badanego obszaru należą do struktur: Kościoła Rzymskokatolickiego (archidiecezja przemyska), Kościoła Bizantyjsko-Ukraińskiego (archidiecezja przemysko-warszawska), Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (diecezja przemysko-nowosądecka).

Natomiast na terenie wschodniej Słowacji Cerkiew grekokatolicka przetrwała do 1950 r. Od tego czasu dawne cerkwie grekokatolickie zaczęto zamieniać na prawosławne Patriarchatu Moskiewskiego, a w późniejszym czasie – Kościoła Prawosławnego Czechosłowacji, któremu w 1951 r. Patriarchat Moskiewski udzielił autokefalii. Grekokatolicy zamieszkujący północno-wschodnią część Słowacji, ze względu na likwidację struktur grekokatolickich, przeszli na prawosławie². W 1968 r., podczas *Praskiej Wiosny*, reaktywowano wyznanie grekokatolickie i zezwolono na legalne sprawowanie kultu. Problemem stało się odzyskanie dawnych świątyni, co przyczyniło się do wznoszenia nowych obiektów. Obecnie świątynie występujące na terenie słowackiej części badanego obszaru należą do struktur:

² Nie odnotowano w granicach badanego obszaru przejścia na obrządek łaciński, co zdarzało się sporadycznie w innych regionach.

– Słowackiego Kościoła Grekokatolickiego (Kościół katolicki obrządku bizantyjsko-słowackiego) – Metropolii Preszowskiej, która powstała w 1818 r. na terenach przygranicznych słowackich, węgierskich i Zakarpacia. Tamtejsi grekokatolicy są potomkami Unii Użgorodzkiej, zawartej przez część prawosławnych z Rzymem w 1646 r. Choć w latach 1918-45 w tym regionie wielokrotnie zmieniały się granice państwowe, to jednak Stolica Apostolska nie dokonywała tam zmian struktur grekokatolickich. Na zasadach *modus vivendi*, w obrębie ówczesnych granic państwowych, grekokatolikami opiekowali się odpowiednio biskupi eparchii: mukaczewskiej – na Ukrainie, Hájduorog i egzarchatu Miskolc – na Węgrzech oraz preszowskiej – na Słowacji³.

– Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej Krain Czeskich i Słowacji (Archidiecezja preszowska)

Na badanym obszarze, zarówno po stronie słowackiej i ukraińskiej, nie występuje żadna świątynia rzymskokatolicka. Wierni należą do Archidiecezji Koszyckiej.

Na Ukrainie sytuacja kościelna jest obecnie bardzo złożona, będąca przede wszystkim efektem przemian politycznych i społecznych. Obecnie świątynie występujące na terenie ukraińskiej części badanego obszaru należą do struktur: Cerkwi Prawosławnej Moskiewskiego Patriarchatu, Cerkwi Prawosławnej Kijowskiego Patriarchatu, Ukraińskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, Ukraińskiego Kościoła Grekokatolickiego, autonomicznej Mukaczewskiej Eparchii grekokatolickiej ze stolicą w Użgorodzie, podlegającej bezpośrednio Stolicy Apostolskiej. Nie występuje żadna świątynia rzymskokatolicka.

W 1850 r. na badanym obszarze istniało łącznie 142 świątynie chrześcijańskie, z czego 15 położonych było w słowackiej części badanego obszaru, 26 – ukraińskiej i 101 – polskiej (tab. 1).

Pod względem wyznania dominował obrządek grekokatolicki (110 świątyń), którego liczba wiernych w połowie XIX w. wynosiła przeszło 33 300 osób (Schematismus, 1830; Szematyzm, 1848; Szematyzm, 1849). Ponadto występowały trzy świątynie rzymskokatolickie (kaplica w Cisnej i kościół w Baligrodzie i Wołkowyi – polska część badanego obszaru).

Po II wojnie światowej ukształtowała się specyficzna mozaika wyznaniowa. W części polskiej badanego obszaru, na skutek przeprowadzonych akcji przesiedleńczych w latach 1939-1947 i powojennej represji Kościoła grekokatolickiego, dominują kościoły rzymskokatolickie (34 obiekty), z czego 22 świątyń zostało wzniesionych w II połowie XX w. a pozostałe – w danych cerkwiach grekokatolickich (ryc. 3). W dolinie Osławy, gdzie część mieszkańców nie była poddana wysiedleniom, funkcjonują 2 cerkwie prawosławne 2 – grekokatolickie.

³ Jedynym przypadkiem przystosowania administracji grekokatolickiej do bieżących granic państwowych było utworzenie w roku 1939 eparchii apostolskiej w obrębie diecezji preszowskiej z 70 parafii eparchii mukaczewskiej, które pozostały na terenie Słowacji.

Tab. 1. Świątynie istniejące na obszarze Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery „Karpaty Wschodnie” w latach 1850-2011

Tab. 1. Temples existing in the International Biosphere Reserve "Eastern Carpathians" in the years 1850-2011

Świątynie/ <i>Temples</i>	1850	1851-1939		1940-2011	
	Istniejące/ <i>existing</i>	Istniejące/ <i>existing</i>	Nowe obiekty/ <i>new buildings</i>	Istniejące/ <i>existing</i>	Nowe obiekty/ <i>new buildings</i>
Polska/Poland	101	42	63	17	20
Razem (Polska)/ Summary (Poland)	101	105		37	
Słowacja/Slovakia	15	14	3	10	7
Razem (Słowacja)/ Summary (Slovakia)	15	17		17	
Ukraina/Ukraine	26	11	21	29	7
Razem (Ukraina)/ Summary (Ukraine)	26	32		36	
Podsumowanie/ Summary	142	154		90	

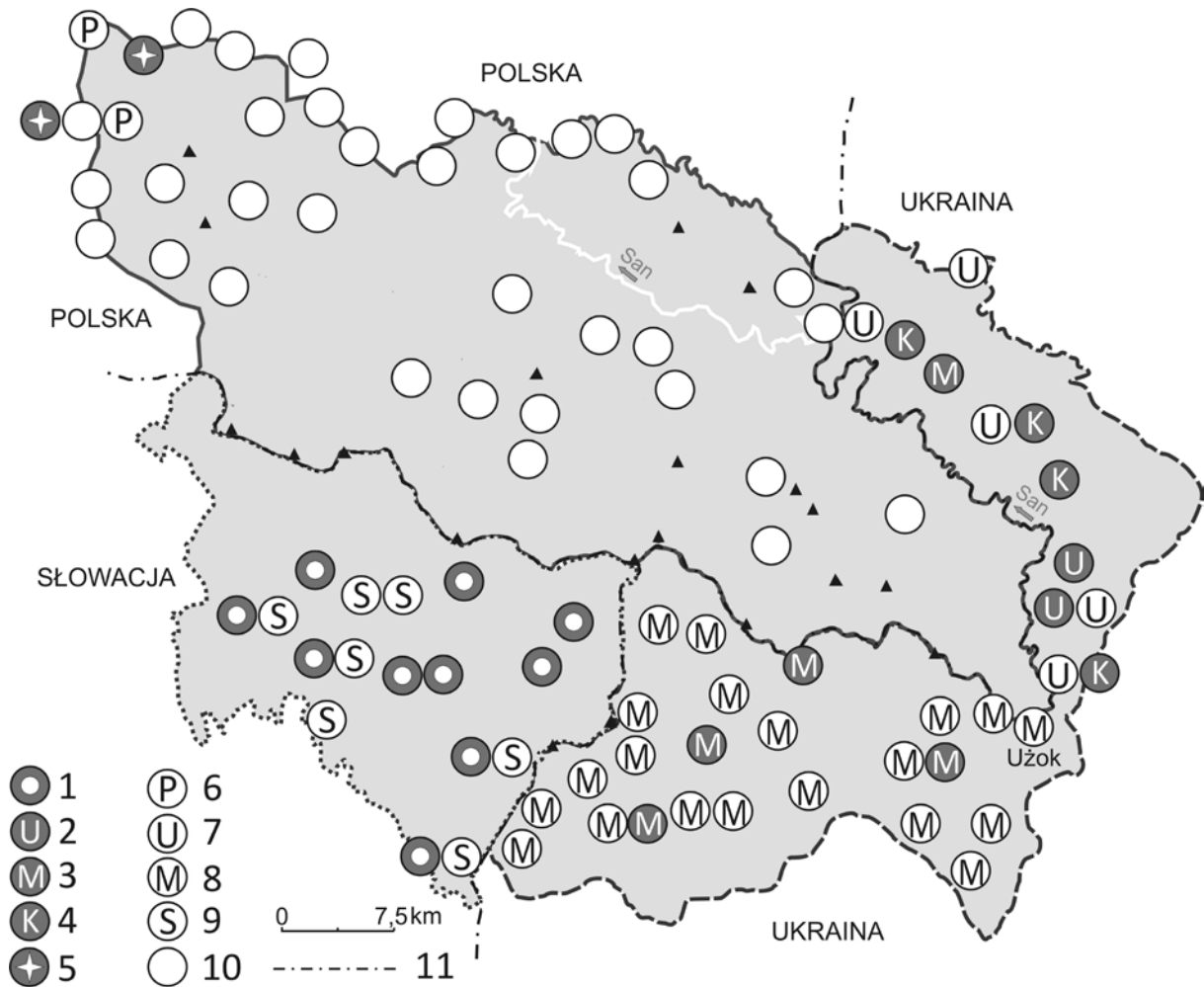
Źródło: opracowanie własne na podstawie: Schematismus, 1939; Schematismus, 1862; Sirochman M., 2000; Schematismus 2011; Slobodjan, 2003; Rocznik Archidiecezji Przemyskiej, 2011).

Source: own elaboration based on: Schematismus, 1937; Schematismus, 1862; Sirochman, 2000; Schematismus 2011; Slobodjan, 2003; Year of the Archdiocese of Przemyśl, 2011).

Bardziej złożony krajobraz religijny⁴ ukształtował się po wschodniej stronie Sanu na terenie należącym obecnie do Ukrainy. Obszar ten należał przed II wojną światową do greckokatolickiej oraz rzymskokatolickiej diecezji przemyskiej. Obecnie na terenie tym funkcjonują cerkwie 4 wyznań chrześcijańskich (ryc. 3). Natomiast rzymskokatolicy z badanego terenu korzystają ze świątyni położonej poza obszarem objętym badaniem – w Turce.

Na Zakarpaciu najwięcej występuje cerkwi greckokatolickich (20) należących do Autonomicznej eparchii Mukaczewskiej, podlegającej bezpośrednio Stolicy Apostolskiej. Natomiast w północno-wschodniej części Słowacji liczniejsze są cerkwie prawosławne, co jest efektem represji Kościoła greckokatolickiego po II wojnie światowej. Po przywróceniu struktur greckokatolickich, niektóre cerkwie zostały zwrócone do pełnienia funkcji kultowych (5 obiektów). Ze względu na małą liczbę wiernych nie są wznoszone nowe, większe obiekty, a powstanie nowych cerkwi jest uwarunkowane zmianami w strukturze wyznaniowej.

⁴ Rozróżnieniu krajobrazu sakralnego i religijnego jest poświęcony m. in. artykuł U. Mygi-Piątek, 2012: Krajobrazy sakralne i religijne – próba umiejscowienia w typologii krajobrazów kulturowych, PKKK, nr 17: 13-23.

Ryc. 3. Świątynie chrześcijańskie pod względem wyznania:

1 – Autokefaliczna Cerkiew Prawosławna Krain Czeskich i Słowacji; 2 – Ukraiński Autokefaliczny Kościół Prawosławny; 3 – Cerkiew Prawosławna Moskiewskiego Patriarchatu; 4 – Cerkiew Prawosławna Kijowskiego Patriarchatu; 5 – Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny; 6 – Kościół Bizantyjsko-Ukraiński; 7 – Ukraiński Kościół Greckokatolicki, 8 – Autonomiczna Mukaczewska Eparchia greckokatolicka; 9 – Słowacki Kościół Greckokatolicki; 10 – Kościół rzymskokatolicki; 11 – granica państwa.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Schematismus, 1937; Schematismus, 1862; Sirochman, 2000; Slobodjan, 2003.*

Fig. 3. Christian churches in terms of religion: 1 – Autocephalous Orthodox Church of Czech Lands and Slovakia; 2 – The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, 3 – Orthodox Church of Moscow Patriarchate; 4 – Kiev Patriarchate of the Orthodox Church, 5 – Polish Autocephalous Orthodox Church, 6 – Church of the Byzantine-Ukrainian, 7 – Ukrainian Greek Catholic Church, 8 – Autonomous Mukaczewska Greek Catholic eparchies, 9 – Slovak Greek Catholic Church, 10 – Roman Catholic Church, 11 – state border.

Source: own work based on: *Schematismus, 1937; Schematismus, 1862; Sirochman, 2000; Slobodjan, 2003.*

ŚWIĄTYNIE POD WZGLĘDEM ARCHITEKTONICZNYM

Z chwilą podziału Kościoła chrześcijańskiego na wschodni (bizantyński) i zachodni (łaciński), zarysowała się odmiennosc w typie budowli świątyń. Było to związane z wymogami liturgii i odmienną kulturą. Architektura cerkiewna kształtowała się w obrębie innej duchowości i tradycji niż kościelna. Chrześcijaństwo na Wschodzie rozwijało się pod wpływem mistycyzmu odziedziczonego po kulturach Orientu, podczas gdy na Zachodzie – pod wpływem racjonalizmu (Buxton, 1981; Ruszczyk, 2007). Podstawową cechą wewnętrznego podziału cerkwi jest trójdzielność, wynikająca z założeń wschodniej liturgii. Cerkiew dzieli się na trzy części: prezbiterium (altar, sanktuarium), nawę i narteks (babiniec, kruchta, prytwor). Prezbiterium w orientowanych świątyniach znajduje się w części wschodniej cerkwi i przeznaczone jest tylko dla duchowieństwa. Kościoły rzymskokatolickie pod względem podziału przestrzeni są zazwyczaj dwudzielne i zbudowane na planie krzyża łacińskiego.

W 1850 r. najpowszechniejsze na badanym terenie były cerkwie drewniane w stylu prostym (tzw. bojkowskim – fot. 1)⁵ Kurek, 1997; Kurek, 1999). Odmienną grupę stanowiły cerkwie w dolinie Osławy (fot. 2), rejonie Sniny (fot. 3) i Zakarpacia (fot. 4). Z analizy stylów architektonicznych świątyń występujących w 1850 r. wynika wyraźny związek z tradycją kulturową. W 2 połowie XIX w. czynnik tradycji tracił na swym znaczeniu i uwidaczniał się wyraźny wpływ budownictwa kościelnego (latynizacja) oraz polityki administracyjnej zaborcy (Kurek 1997; Kurek 1999) (cerkwie tzw. dachowe lub latynizowane)⁶. Przejawiało się to między innymi w dostawianiu wież, dachami kalenicowymi, zmianie pokrycia dachowego (z gontu na blachę), zastępowanie drewna cegłą lub kamieniem, wybieranie projektów nie związanych z tradycją wschodnią. Starano się jednocześnie przy budowie nowych świątyń kultywować tradycyjną symbolikę religijną. Nowe cerkwie były w większości orientowane na Wschód oraz wyposażane w ikonostasy. Szczyty cerkwi wieńczyły krzyże według ikonografii wschodniej. Cerkwie występujące na badanym obszarze charakteryzują się w większości przypadków zorientowaniem w kierunku wschodnim. Przeważająca liczba cerkwi była zbudowana na osi północny-wschód – południowy-zachód (ok. 70%).

⁵ Cerkwie bojkowskie charakteryzują się trójdzielnym układem na planie podłużnym, z najwyższą i najszerzą nawą. Każda z tych części nakryta jest oddzielnym, łamanym dachem namiotowym.

⁶ Uwidaczniało się to m.in. w tendencji do wydłużania poszczególnych członów budowli cerkiewnej, wprowadzanie układów z podziałami zaznaczonymi jedynie we wnętrzu, zastępowanie kopuł stropami i dachami dwuspadowymi, umieszczanie sygnaturek nad nawą. Budowle te mają układ trój- lub dwudzielny, z trójbocznie zamkniętym prezbiterium, zakrystią od północy i przedsionkiem lub wieżą od zachodu. Całość nakryta jest dachem kalenicowym. Niektóre z cerkwi tego typu mają na kalenicy charakterystyczne banie lub skromniejsze wieżyczki-sygnaturki (jak w architekturze kościelnej) lub małe cebulki.

W budownictwie cerkiewnym od połowy XIX do połowy XX w. największe zmiany nastąpiły po północnej stronie Karpat, gdzie pojawił się nowy styl architektoniczny nazywany ukraińskim lub narodowym (fot. 5). Popularność tej formy architektonicznej była reakcją na zmiany społeczno-ekonomiczne, prowadzące do wzmacniania wśród grekokatolików świadomości narodowej. Jednym ze sposobów wyrażania swej obecności była budowa nowych, okazałych cerkwi, bardziej widocznych w krajobrazie. Cerkwie „rosły” w górę, a w miejsce dawnych dachów brogowych wprowadzano charakterystyczne dla Kościoła Wschodniego kopuły. Trudno jest dziś ocenić, na ile mieli taką świadomość sami Rusini zamieszkujący badany obszar, a na ile były to wzorce narzucone odgórnie.

Świątynie rzymskokatolickie występowały wyłącznie w obecnych granicach Polski. Były w zasięgu bardzo silnego oddziaływania architektury murowanej i nawiązywały do stylu neogotyckiego (fot. 6). Należały pod względem rozmiarów do niewielkich obiektów, gdyż zazwyczaj były wznoszone przez właścicieli ziemskich dla niewielkiej liczby wiernych. Zarówno kościoły drewniane, jak i murowane, zwracały uwagę wysoką wieżą, która stanowiła dominantę architektoniczną w krajobrazie. Zwieńczające wieże krzyże w schemacie łańcuskim akcentowały obecność kościoła rzymskokatolickiego, utożsamianego w tym okresie z narodowością polską. Kościoły rzymskokatolickie zbudowane w okresie powojennym nie nawiązują pod względem architektonicznym do tradycji. Są one wykonane według nowoczesnych wzorców, nakryte blachą i nie zawsze harmonijnie wkomponowane w krajobraz. Świątynie rzymskokatolickie zbudowane przed II wojną światową były orientowane wzdłuż osi północny-wschód – południowy-zachód. Od tej zasady odeszło budownictwo współczesne.

CZYNNIKI WPŁYWAJĄCE NA LOKALIZACJĘ ŚWIĄTYŃ W LATACH 1850-2011

Rozmieszczenie wsi pozostawało w harmonijnej łączności z rzeźbą terenu, siecią rzeczną i szatą roślinną. Wsie należały do tzw. łańcuchówek, w których rozmieszczenie budynków do poł. XX w. systematycznie się zagęszczało i wydłużało, wypełniając szczelniej dna dolin. W taki układ przestrzenny wsi wpisane były obiekty i miejsca religijne. W czasie kilkunastuletniego istnienia wsi wykształcił się model rozmieszczenia najważniejszych akcentów przestrzenno-kulturowych, takich jak: dwór, świątynia, cmentarz, karczma. Ze względu na niewielką liczbę kościołów rzymskokatolickich na badanym obszarze, analizie poddano czynniki naturalne i społeczne usytuowania cerkwi w oparciu o mapy historyczne, przetworzone przez oprogramowanie firmy ESRI (Mapy katastralne 1852 r.; austriackie mapy topograficzne 1890 r.).

Usytuowanie cerkwi na tle zabudowy

Badany obszar jest zróżnicowany pod względem wysokościowym, od 220 (Zabrodzie - Ukraina) i 224 (Ubla – Słowacja) do 1346 m n.p.m. (Tarnica – Polska). Najwięcej cerkwi było położonych na wysokościach pomiędzy 450-600 m n.p.m. (ok.

65%). Z porównania położenia wysokościowego budynków i cerkwi wynika, że świątynie z reguły lokalizowane były w środkowej i dolnej części wsi. Takie usytuowanie mogło być też spowodowane stopniowym rozwojem wsi i „wchodzeniem” nowej zabudowy w górę dolin. Przy lokacji wsi na prawie wołoskim było z góry zakładane miejsce na cerkiew i zabudowania plebańskie, a zasadą była budowa nowej cerkwi, w miejscu starszej. Dlatego takie miejsca charakteryzowały się tradycją zabudowy, o czym świadczył m.in. starodrzew okalający świątynię. Natomiast budynki nowych osadników, w związku z rozwojem wsi, powstawały w coraz wyższych położeniach. Wraz ze wzrostem zaludnienia, czynnik orograficzny zaczął odgrywać mniejszą rolę. Zwykle jednak świątynia była nieco odsunięta od najbliższych budynków.

Usytuowanie cerkwi na tle form geomorfologicznych

Analizie poddano wybór miejsca na budowę cerkwi pod względem formy terenu. Z zebranego materiału i opracowanego w Systemie Informacji Przestrzennej wynika, że większość obiektów była usytuowana na wypłaszczeniach stokowych i na wyższych terasach (ok. 70%). W lokalizacji cerkwi wznoszonych do po. XX w. zwraca uwagę bardzo dobre wykorzystanie naturalnej rzeźby terenu wsi, a przy wznoszeniu obiektów nie zauważa się jakichkolwiek przekształceń. Wypłaszczenia stokowe były doskonale odwadniane, dlatego często wznoszono cerkiew bezpośrednio na podłożu, pomijając podmurówkę. Natomiast twarde podłoże z przewagą piaskowców zapewniało stabilność i trwałość konstrukcji. Warto przy tym zwrócić uwagę na lokalizacje kilku cerkwi w Krywem, Studennem, Smolniku, Zawoju, Szandrowcu, których usytuowanie miało miejsce na garbach wododzielnych, mogących spełniać funkcję obronną. Są to bowiem miejsca trudniej dostępne, a jednocześnie doskonałe do obserwacji. W budownictwie współczesnym nie dostrzega się wyraźnego związku z lokalizacją świątyń w zależności od form terenu.

Usytuowanie cerkwi w stosunku do cieków wodnych

Większość cerkwi zlokalizowana była w pobliżu cieków wodnych (do 100 m – 73%). Było to z jednej strony uwarunkowane względami praktycznymi, gdyż takie miejsca były doskonale drenowane i nie wymagały stosowania w konstrukcji wysokich podmurówek. Z drugiej strony miało również ważne znaczenie w liturgii. Z poświęceniem wody związane jest jedno z najważniejszych świąt w Kościele Wschodnim – św. Jordana, kiedy do najbliższego cieków podąża się w uroczystej procesji.

Wpływ czynników społeczno-ekonomicznych na usytuowanie cerkwi

Z badań źródłowych wynika, że na badanym obszarze wznoszono cerkwie w stosunkowo szybkim czasie, najczęściej w drugim pokoleniu (Budzyński, 1999; Slobodjan, 2003; Timur i in., 2008). Szacuje się, że wieś mogła liczyć wówczas przeszło 100 mieszkańców. Trudno jest jednak dostrzec wyraźną zależność pomiędzy wzrostem liczby mieszkańców, a datą budowy nowej cerkwi. Za wyjątkiem okresu I wojny światowej liczba mieszkańców stale rosła. I tak na przykład w Boberce (obecnie Ukraina), liczącej w 1905 r. 920 wiernych, funkcjonowała niewielka cerkiew z 1725 r.,

natomiast w Rajskim i Sakowczyku, na potrzeby 1076 wiernych funkcjonowała również jedna cerkiew we wsi z 1874 r. Często jednak dane nie odzwierciedlały stanu rzeczywistego, ponieważ do statystyk dodawano również mieszkańców wsi przebywających na emigracji. Za wyjątkiem przypadków losowych, kiedy cerkiew została zniszczona, czy to na skutek pożaru, czy działań wojennych, nowa cerkiew była budowana w przedziale czasowym od 80 do 100 lat (przy stopniowym ale nie gwałtownym wzroście liczby mieszkańców). Taki odstęp czasowy mógł też wynikać z konieczności wymiany starszego obiektu na nowy z przyczyn technicznych (w większości cerkwie były drewniane). W rozmieszczeniu obiektów i miejsc sakralnych w obrębie zabudowy wiejskiej widoczne jest ich niedalekie usytuowanie od dworu (do 500m – ok. 42%) i karczmy (do 500 m – 49%). Częste sąsiedztwo cerkwi z zabudowaniami dworskimi i z karczą wynikało z zależności od właściciela wsi (fundacja świątyni, funkcja kolatora) oraz z faktu pełnienia ważnej roli tych obiektów w życiu wsi.

Rola świątyń w krajobrazie

Krajobraz badanego obszaru interpretowany jako fizjonomia otoczenia można odbierać w postaci zespołów wewnątrz wydzielonych liniami grzbietowymi i ciekowymi⁷. Dawna wieś łańcuchowa mieściła się w jednym takim wnętrzu krajobrazowym, wzdłuż osi doliny, a budynki ciągnęły się po jednej lub obu stronach drogi, czasami wchodząc wyżej w roztoki. Wieś miała wyraźne granice, w postaci linii grzbietowych, przełęczy z krzyżem przydrożnym, grupy starych drzew, czy ściany lasu. Pośród wiejskich chat wyróżniały się cerkwie większymi rozmiarami, a czasami także dachem nakrytym blachą, wysokimi kopułami lub wieżą nad wejściem. Do połowie XIX w. świątynie pełniły ważny akcent w krajobrazie. Wyniesiona nad zabudowę, z dala od gwaru wiejskich chat, zatopiona w starodrzewiu, tworzyła specyficzny klimat miejsca. Otaczane były ogrodzeniem, symbolicznie rozgraniczającym przestrzeń. Do świątyni przylegał dawniej cmentarz, wyrażając jedność żywych i umarłych, zgromadzonych w jednej przestrzeni sakralnej. Przejście przez bramkę prowadziło w inny świat – strefę *sacrum*. Najczęściej stawiano w pobliżu świątyni wolnostojące dzwonnice, zróżnicowane pod względem konstrukcji i formy. Można przypuszczać, że w początkowym etapie istnienia wsi cerkiew spełniała inną rolę w krajobrazie niż w okresie późniejszym.

Na skutek zniszczeń zabudowy i akcji wysiedleńczych współczesny krajobraz badanego obszaru w granicach Polski charakteryzuje się przenikaniem form antropogenicznych i naturalnych, będących wynikiem sukcesji przyrodniczej na obszarach dawniej użytkowanych. Obecnie w każdym wnętrzu krajobrazowym zawarte są

⁷ „Wnętrze jako umowna jednostka kompozycyjna jest to postać fizjonomiczna, całość złożona z elementów powiązanych wewnątrz ze sobą i zewnątrz (z sąsiednimi wnętrzami), wyodrębniona za pomocą ścian, powiązana z otoczeniem bramami; zawierająca pewną ilość części właściwych i niewłaściwych, sprzężona z innymi zbiorami, zaliczana do pewnej klasy ze względu na wielkość” [cytat za:] Patoczka P., 2000: „Ściany” i „bramy” w krajobrazie, „Seria Architektura”, Monografia 268, Kraków: 41.

elementy naturalne i kulturowe. Wraz z powojennym zasiedlaniem Bieszczadów, wprowadzana jest także nowa zabudowa. Nowoczesne technologie, gotowe projekty i dostępność terenu sprawiają, że budynki powstają w dowolnym miejscu i z reguły nie mają związku z regionalną architekturą. Po stronie słowackiej i ukraińskiej widoczna jest kontynuacja kultu w przedwojennych świątyniach (za wyjątkiem terenu Słowacji, gdzie 2 świątynie przeniesione zostały do skansenów oraz zabytkowej cerkwi w Ruskim Potoku). Nowe świątynie wznoszone są w obrębie zabudowy, bez związku z formami i orografią terenu.

Dlatego szczególnej ochrony wymagają dawne miejsca po nieistniejących cerkwiach po stronie polskiej. Przebywanie w takich miejscach budzi zainteresowania przeszłością tych ziem i dlatego bardzo ważna jest ich ochrona („uczynienie” w krajobrazie), a także akcentowanie tych elementów w programach wychowania dzieci i młodzieży szkolnej oraz w edukacji turystów odwiedzających Bieszczady, bowiem „...krajobraz jest dokumentem, księgą, która uczy i wychowuje tych tylko, którzy czytać umieją” (Bogdanowski 1976).

Świątynie pochodzące sprzed 1939 r. objęte są ochroną zgodnie z przepisami obowiązującymi po stronie polskiej, słowackiej i ukraińskiej. Pełnią ważny element w rozwoju turystyki tego regionu, o czym świadczą opracowane szlaki tematyczne (Szlak Ikon, Szlak architektury drewnianej, Rowerowy Szlak Ikon, Centrum Ekumeniczne w Myczkowcach) i inne przedsięwzięcia. Ze względu jednak na ograniczone fundusze Instytucji zajmujących się konserwacją, wydaje się najważniejszym czynnikiem warunkującym przetrwanie zabytkowej świątyni kontynuacja jej funkcji kulturowych. Wspólnota wiernych, pod nadzorem zaleceń Konserwatora, z własnych zwyczaj składek lub otrzymanych dotacji wykonuje niezbędne prace remontowe.

PODSUMOWANIE

Na podstawie przeprowadzonych badań sformułowano następujące wnioski dotyczące obszaru badań:

I. Wpływ czynników warunkujących rozmieszczenie świątyń badanego obszaru w latach 1850-2011 był zmienny, co świadczy o jego dynamicznym charakterze.

W okresie do 1850 r. krajobraz sakralny badanego obszaru został ukształtowany głównie pod wpływem czynników historycznych i społecznych. W wyniku kolonizacji na badanym obszarze wykształciła się specyficzna mozaika wyznaniowa, z dominacją chrześcijaństwa obrządku wschodniego. Wzniesienie i utrzymywanie obiektów religijnych w tym okresie należało przede wszystkim do właścicieli ziemskich. Obecność świątyni we wsi stanowiła niezmiernie ważny element w jej rozwoju – dawała stabilizację wsi. W 2 połowie XIX w. największe znaczenie miały czynniki społeczno-ekonomiczne i administracyjne. Pod względem formy architektonicznej obiektów czynnik tradycji tracił na swym znaczeniu i uwidaczniał się wyraźny wpływ budownictwa kościelnego (latynizacja) i nakazów administracyjnych monarchii habsburskiej. Pod koniec XIX i na początku XX w., na terenach należących do II Rzeczypospolitej po północnej stronie Karpat, uwidocznił się wyraźny związek

budownictwa sakralnego z relacjami międzywyznaniowymi i narodowościowymi. Świątynie stały się wyznacznikiem integracji wyznaniowej i narodowej oraz społecznej i kulturowej. W konsekwencji architektura świątyń odeszła od miejscowej tradycji, zrozumiałej dla mieszkańców bieszczadzskich wiosek, a przybrała charakter afirmacji na tle politycznym. W połowie XX w. krajobraz sakralny badanego obszaru został przekształcony pod wpływem czynników politycznych, a największe w skutkach zmiany przyniosły przymusowe wysiedlenia ludności z polskiej części badanego obszaru przeprowadzone w latach 1946-1947. W 2 połowie XX w. wzrosło znaczenie czynników społeczno-ekonomicznych. Ponowne zagospodarowywanie polskiej części badanego obszaru przyciągnęło osadników z różnych stron Polski. Nowa społeczność Bieszczadów w polskiej części badanego obszaru jest jednolita pod względem wyznania i narodowości, ale zróżnicowana pod względem kulturowym. Ze względu na dominację ludności wyznania rzymskokatolickiego, najliczniejsze są kościoły. Budowane są one w nowoczesnym stylu architektonicznym. Po słowackiej i ukraińskiej stronie, w związku ze zmianami polityczno-religijnymi, ukształtowała się w II połowie XX w. złożona mozaika wyznaniowa, co przyczyniło się do wzniesienia nowych świątyń.

II. Do najważniejszych czynników wpływających na lokalizację świątyń należy zaliczyć formy terenu i warunki społeczno-ekonomiczne. Obronny czynnik lokalizacji był widoczny we wsiach położonych w strefie doliny Sanu, gdzie osadnictwo wystąpiło najwcześniej. W rezultacie stanowiły one wyraźne akcenty krajobrazowe i były bardzo dobrymi punktami widokowymi.

III. Najważniejszym warunkiem przetrwania obiektu i kształtowania krajobrazu sakralnego danego obszaru jest utrzymanie funkcji religijnej świątyni. Na skutek wyludnienia oraz zniszczenia obiektów i miejsc sakralnych w polskiej części badanego obszaru, rozpoczęła się na dużą skalę *desakralizacja krajobrazu* badanego obszaru. Najintensywniej proces ten przebiegał w latach 50 i 60. XX w. Obecnie przebiega na niewielką skalę i wynika z braku funduszy na konserwację i remonty, a także z obojętności nowych mieszkańców. Dlatego wydaje się konieczne opracowanie katalogu wzorów projektów architektonicznych na podstawie przetworzonych przez specjalistów wzorów tradycyjnej zabudowy, w nawiązaniu do tradycyjnego elementu konstrukcyjno-dekoracyjnego oraz form zagospodarowania terenu.

IV. Wielokulturowość ziemi bieszczadzkiej przejawiająca się w nielicznie zachowanych do dziś świątyniach pochodzących z różnych prądów kulturowych oraz w bogactwie kultury duchowej – jest atutem i szansą rozwoju regionu.

V. Bardzo ważnym materiałem badawczym krajobrazu sakralnego i analizy rozmieszczenia świątyń okazały się mapy historyczne, dające szerokie możliwości analiz w oparciu o System Informacji Przestrzennej. Temat ten ciągle pozostawia ogromne możliwości badawcze.

VI. Badania dowiodły, że dokonujące się przemiany krajobrazowe, religijne, świadomościowe, społeczne, polityczne i gospodarcze odciskają swoje piętno na liczbie, rozmieszczeniu i stanie zachowania świątyń.

LITERATURA

- Bogdanowski J., 1976: Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu, Wrocław.
- Budzyński Z., 1993: Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII w. [w:] Stan, rozmieszczenie, struktura wyznaniowa i etniczna, T. II, Dokumentacja statystyczna i kartograficzna, Tow. Nauk w Przemyśle, Przemyśl-Rzeszów.
- Budzyński Z., 1999: Sieć cerkiewna na Ziemi Sanockiej w późnym średniowieczu, Prace Historyczno-archiwalne, t. VII, Rzeszów: 6.
- Buxton D., 1981: The wooden churches of Eastern Europe, Cambridge; Biskupski R., 1994, Sztuka Kościoła prawosławnego i unickiego na terenie diecezji przemyskiej w XVII w. i pierwszej poł. XVIII w. [w:] Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa (red.: S. Stępień, T. 2, Przemyśl: 351-371.
- Czupryk R., 2002: Eparchia przemyska na pograniczu polsko-ruskim (XIV-XVIII w.), Rys historyczny. „Prace historyczno-archiwalne”, T. XI, Rzeszów.
- Dąbkowski P., 1923: Stosunki Kościelne Ziemi Sanockiej w XV stuleciu [w:] Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyśle za rok 1913-1922 (red.): J. Smółka, Przemyśl: 37.
- Falkowski J., Pasznyi B., 1935: Na pograniczu łemkowsko-bojkowskim, Lwów.
- Fastnacht A., 1962: Osadnictwo Ziemi Sanockiej w latach 1340-1650, Wrocław.
- Kodeks Prawa Kanonicznego, Księga IV, cz. III, I: Miejsca święte, kanon 1205, www.archidiecezja.lodz.pl, 1983.
- Kumor B., 1962: Powstanie i rozwój sieci parafialnej w Małopolsce południowo-wschodniej do końca XVI w., Prawo Kanoniczne, R. 5, nr 3-4.
- Kurek J., 1997: Sacrum i mentalność w kształtowaniu świątyń kościoła wschodniego na przykładzie drewnianych cerkwi województwa przemyskiego, Politechnika Krakowska, Kraków.
- Kurek J., 1999: O genezie bryły cerkwi drewnianej [w:] Sztuka cerkiewna w diecezji przemyskiej, Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 25-26 marca 1995 roku, Łańcut 8.
- Mapy katastralne z 1852 r. w skali 1:2880, austriackie mapy topograficzne w skali 1:75 000 z 1890 r., odrisy map katastralnych z naniesioną aktualizacją wykonaną przez Wojewódzkie Biuro Geodezji i Urządzania Terenów Rolnych w Rzeszowie z 1966 r.
- Maryskeych O., Niewiadomski Z., 2004: Nadsiański Regionalny Park Krajobrazowy, Lwów.
- Myga-Piątek U., 2012: Krajobrazy sakralne i religijne – próba umiejscowienia w typologii krajobrazów kulturowych, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, nr 17: 13-23.
- Philippou A. J. (red.), 1964: The Symbolism of the Church, The Orthodox Ethos, Es says in honour of the Centenary of the Greek Orthodox Archdiocese of North and South America, „Holywell Press”, Oxford: 153-169, przekład: Włodzimierz Misijuk.

- Pokorzyna E., 2001: Słownik terminologiczny wyposażenia świątyń obrządku wschodniego, Warszawa: 11.
- Pulnarowicz W., 1929: U źródeł Sanu, Stryja i Dniestru, Turka: 18.
- Rocznik Archidiecezji Przemyskiej, 2002, Wydawnictwo Archidiecezji Przemyskiej, Przemyśl.
- Rocznik Statystyczny województwa podkarpackiego, 2002, Rzeszów.
- Ruszczyk G., 2007: Drewno i architektura. Dzieje budownictwa drewnianego w Polsce, Warszawa: 171.
- Sarna W., 1902: Dzieje diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego. Kronika Diecezji Przemyskiej II.
- Schematismus venerabilis cleri dioecesis Premisliensis, Rit lat., AD 1937.
- Schematismus venerabilis cleri dioecesis Premisliensis, Rit lat., AD 1862.
- Schematismus Gréckokatolíckej metropólii na Slovensku, 2011, <http://www.grkatpo.sk/schematizmus>).
- Sirochman M., 2000: Cerkwy Ukrainy – Zakarpacie, Lwów.
- Slobodjan W., 2003: Cerkwy Turkiwskowo rejonu, Lwów.
- Schematismus iniversi venerobilis cleri dioeceseos graeco catholicae Premislensis Pro Anno domini 1862.
- Schematismus iniversi venerobilis cleri dioeceseos graeco catholicae Premislensis Pro Anno domini 1938.
- Timur L., i inni. 2008: Urbanistická štúdia Poloniny v rozsahu okresu Snina výsledné riešenie. Snina: 60-61.